

לענייננו, גם הערתו השנייה של סמפרון חשובה. היגלובליזציה של הזיכרון, כפי שיאמרו אחדים, או האירופיזציה שלו, לטענתם של אחרים, קשורה באופן הדוק להדגשתה של החוויה היהודית במשטר הנאצי. השואה ניצבת כיום בליבה של רשת דימויים, קודים ופרקטיקות זיכרון חוצת לאומים. היא משמשת סוגיה מוסרית על-היסטורית שמטרתה להגדיר מחדש קוד מוסרי מערבי ולהבטיח את קיומו. בעשורים האחרונים עמד ההקשר ההיסטורי הייחודי של השואה במרכז ההבנה ההיסטורית העצמית של גרמניה. אך עתה, לאור הפרספקטיבה המוסרית הגלובלית או אירופית של השואה, נשאלת השאלה האם תישאר גם בהקשר ההיסטורי הייחודי. יחד עם זאת, נראה שהנחתו של הנציונל-סוציאליזם ופשעיו הולך ומאבד מחשיבותו כסמן של זהויות פוליטיות בד בבד עם חשיבותו הגוברת של הנושא מבחינה היסטורית. בעיני הציבור הרחב עדיין נראים בשלב זה אתרי הזיכרון וטקסי האזכרה, הרבה מעבר לתוגים רשמיים ומקצועיים, כחיוניים וכרצויים, ואילו בעבר היו יזמות כאלה כרוכות במאבקים פוליטיים. את העובדה שנושא הזיכרון של פשעי הנאצים ושל קרבנותיהם פסק לשמש בסיס לגישות פוליטיות שונות, יש לראות כסיפור הצלחה.

סמפרון חתם את נאומו בשאלה כיצד ניתן לשלב בתרבות הזיכרון הזאת גם את החוויה המזרח-אירופית בעידן סטלין (יש חוקרים הכוללים בכך את התקופה הקומוניסטית כולה). הרעיונות שביקש להעביר לעולם משקפים כמה בעיות מרכזיות בתרבות הזיכרון בעולם המערבי בכלל ובגרמניה בפרט הנוגעות גם לעתיד. אחת מבעיות אלו קשורה בהפיכתה של המשמעות המוסרית של השואה למשמעות גלובלית. בעיה אחרת קשורה בדה-פוליטיזציה של השואה. ברם, הבעיה המרכזית קשורה במה שאני מכנה הפרטתו של המרחב הציבורי. את הדיון הבא אקדיש במיוחד לבעיה זו, דהיינו לשאלה מדוע הופרט המרחב הציבורי של זיכרון המלחמה ומהי משמעותה של הפרטה זו.

"היעדר אמפתיה": היחסים הפנימיים שבין היסטוריה וזיכרון השואה בגרמניה

ביקורה בגרמניה ב-1950 הבחינה ארנדט בניגוד המהותי בין אירופה "בצלו של אבל כבד" לבין גרמניה שלא ניכרה בה כל תגובה לקטסטרופה.² ארנדט, שהתקשתה לקבוע האם מדובר בסירוב מודע להפגין רגשות או באי יכולת ממשית לחוש, לא הייתה הראשונה שהבחינה בתופעה זו. רבים מן המשחררים ב-1945 עמדו המומים לנוכח תופעה זו, שכן נראה היה שליבם של הגרמנים, ואפילו הפתוחים מביניהם, התקשה למראה התמונות ממחנות הריכוז ולמשמע הסיפורים על פשעי הנאצים. מרבית הביקורות כנגד "התגברותם של הגרמנים על עברם" שהחלה באמצע שנות ה-50 הדגישה את אי יכולתם להגיב רגשית כלפי גורלם של היהודים ושל קרבנות אחרים בספרם "אי היכולת להתאבל" (1968) ניסו אלכסנדר ומרגרט מיטשרליך להתמודד עם שאלתה של ארנדט אך היא נותרה ללא מענה.³ הם תלו את התופעה ביחסם של הגרמנים כלפי היטלר. לדעתם, ההתכחשות הבלתי נסבלת כלפי הפשעים לא מנעה אפשרות להנצחה אמיתית של הקורבנות, אלא חוסר מודעותם של הגרמנים להשלכותיו הרגשיות של אובדן ה"פיהרר" (או אי רצונם להכיר בכך) היא שמנעה מהם את היכולת לכוון נורמליות רגשית. הפרויקט הקולקטיבי האינטנסיבי למירוק העבר, ה"שיקום" (Wiederaufbau), קבר תחתיו את הרגישות ההיסטורית. "אי היכולת להתאבל" נבע, לפי בני הזוג מיטשרליך, מאי הבנה רגשית מובנית של הקרבן האישי העצמי והאכזבה העמוקה מאבדן ה"פיהרר". חסר זה לוקה בפרספקטיבה צרה מדי בשל התמקדותו בסוף התקופה הנאצית ובאירועים שלאחריו. אחר כך הופיעו מחקרים שונים שהסבירו את קיומה של השואה באמצעות קטגוריות מוסריות ופסיכולוגיות כאדישות מוסרית או "היעדר אמפתיה". המחקרים הללו הציעו תפיסות מגוונות ביחס לתהליכים ולדפוסי התנהגות של הקהילייה הגדולה, הקבוצה הקטנה והיחיד, וראו

החיפוש אחר אותנטיות: זיכרון, רגשות ועדויות בגרמניה של היום¹

האבו קנוך

הגדרת הזיכרון מחדש: אתגרים עכשוויים

במהלך הטקס לציון 60 שנה לשחרור מחנה הריכוז בוכנוולד בווימאר העלה הסופר הספרדי המפורסם, חורחה סמפרון (Jorge Semprun), שהיה אסיר במחנה, רעיונות מעוררי מחלוקת. הוא פתח בהערכה, שעוררה טערה בקהל, כי בין הנוכחים בטקס שיתקיים לציון 70 שנה לשחרור לא יהיה ניתן עוד לפגוש ניצולים מן המחנה. ולכן, הדגיש סמפרון, יש לילדים היהודים שהיו בוכנוולד, תפקיד חשוב בעתיד, וכנציגיהם של כל אסירי המחנה יהיה עליהם להמשיך ולהשפיע על תרבות הזיכרון באמצעות סיפוריהם. בהצעה זו היה ערעור על דרכי החשיבה המקובלות כיוון שעד אותו הזמן היו אלה האסירים הפוליטיים שעיצבו את זכר בוכנוולד. את הנאום חתם סמפרון בהצעה מהפכנית כמעט, בהתחשב בעובדה שעד אז התעלמו מהסוגיה הזאת לגמרי: בעוד עשר שנים, כך הציע, ראוי יהיה להעלות את זכר קרבנות הנאצים וקרבנות הסטליניזם בטקס אחד משותף.

סוגיות אלה עומדות כיום בלב הדיון על אודות תרבות הזיכרון האירופית בכלל והגרמנית בפרט. לאור העובדה שהיעבר הקרוב הולך ומתרחק, ומי שחוו אותו על בשרם, בדרך זו או אחרת, הולכים ופוחתים, הופך הזיכרון בהדרגה להיסטוריה. מצד שני, גל הסיפורים האישיים היום מצמצם במידה מסוימת את ההיסטוריה בגבולות הזיכרון. יחס זה יוצר בעיה, משום שלפי כללי הכתיבה ההיסטורית המקובלת אין מקומו של הזיכרון בסיפור של ההיסטוריה. למרות זאת, עלינו לדון במידת ההשפעה הראויה, ואולי אפילו בזכות ההחלטה, של הניצולים ועדויותיהם, על תכנון ומגמותיו של הידע ההיסטורי. לעיתים קרובות מעוררת העצמה הגלומה בראשוניותן של עדויות אלה את האמונה באפשרות לחוש בחוויית הרדיפות והחורבן. אך במגע עם הדממה עלולה להיות לעדויות הללו בטוות הארוך השפעה הפוכה: יש פער בין זוועות העבר לבין חיינו בהווה, הפער בין העדות המובאות לפנינו בהווה כמקור לבין המציאות ההיסטורית שעל אודותיה היא מעידה. הרצף המילולי של העדות עומד בניגוד לאירוע האלים עצמו, שבו פעלה המערכת כדי להרוס כל יכולת המשגה מילולית של החוויה הפרטית. חוסר יכולת זו, או אילמות כפי שניתן לכנות אותה, עומדת בסתירה לראשוניותם של הזיכרונות, הנוטים להתמסחרות במרחב הציבורי.

מאז 1945 עוצבו הזיכרון וההיסטוריה של פשעי הנאצים במשולב. נראה כי התמקדותו הנוכחית של המחקר בעדויותיהם של ניצולים היא תוצאה ישירה של נטייתה של הכתיבה ההיסטורית לשלב זיכרון והיסטוריה יחדיו. טשטוש הגבולות בין השניים מותיר את הדור הנוכחי והבאים אחריו בתהייה עד כמה יכולה ההיסטוריה של השואה להיות 'אותנטית' ועד כמה עליה להיות כזאת. לשאלות אלה דרוש דיון אנליטי, אתי ואסתטי על אודות האותנטיות של הזיכרונות עצמם. גל העדויות האישיות של חוויות המלחמה בגרמניה וההתחקות אחר סיפורים משפחתיים המקובלת כיום משקפים את הנטייה הגוברת לגישה ביוגרפית של ההיסטוריה. בהקשר הגרמני שבו הוגבל הממד האישי אך ורק למרחב הפרטי ולמרחב הציבורי למחצה, נודעת לכך חשיבות רבה. את ההתעניינות הגוברת כיום בזיכרונותיהם של ניצולים בגרמניה יש לבחון לעומת היחס כלפיהם אחרי המלחמה. לאחר 1945 עיצבו סיפורי מלחמה אישיים את תרבות הזיכרון והשכחה של גרמניה המערבית, אך הניצולים זכו ליחס צונן ולהתעלמות בלבד. נראה שהחיפוש אחר אותנטיות הוא תוצר של תפיסה רליטיביסטית, כיון שברמת הפרט הפכו חוויות כאב וטראומה, שתועדו בזיכרונות 'אותנטיים', לדומות זו לזו מאד. לעומת זאת יש להגן על הפוטנציאל הייחודי הגלום בעדויות לתיעודם של ההיבטים וההבדלים המערכתיים והמבניים.

² Hannah Arendt, *Besuch in Deutschland (1950)*, Berlin 1986, 24.
³ Alexander Mitscherlich and Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, München 1968; Eric L. Santner, *Stranded Objects. Mourning, Memory, and Film in Postwar Germany*, Ithaca 1990.

¹ במקור: Habbo Knoch, *In Search for Authenticity: Memory, Emotions and Eyewitness Reports* in *Contemporary Germany* (תרגום: שרון גורדון).

של אופני מדיניות העבר השונים, ה"פוליטיקה של העבר", במילותיו של נורברט פריי, יש להחיל גם על מדיניות הרגשות כלפי הנאצים ופשעיו.

מכאן שהזיכרון של הנציגול-סוציאליזם, מלחמת העולם השנייה ופשעי הנאצים מבוסס על תפיסות וקודים שהתפתחו על יסוד הדרתם של אזרחים אחרים ועל יסוד התמונה האידילית של גרמניה כפי שנתפסה אז. התפיסות והקודים הללו המשיכו להתקיים, כפי שמעידים סרטים רבים, גם לאחר 1945. האנטישמיות, שהוטמעה היטב בגזענות הרווחת בחברה, הייתה בין המרכיבים בעדשת הראייה של הצופה. משקפת זאת שימשה עבור הצופה מסגרת התייחסות שלפיה עוצב העולם הנצפה, והיא נוצרה מתוך דפוס רגשי ייחודי שהבטיח נורמליות אישית ויכולת הסתגלות למסורות האתיקה. מעורבות פעילה והיעדר רגשות בקרב פעילי הטרור הקיצוניים היו מותנים בדפוס זה. הוא שימש גם כגשר אל התקופה שלאחר 1945, ובכך אפשר את הסתגרותו של כל אחד בענייני הפרטיים, את מיעוט הרגשות כלפי אחרים ואת שמירתם של הרגשות במרחב הפרטי. בדרך זו ניתן היה לנתק את הרגשות מהקונטקטיות הפוליטיות ולהשאירם במסגרת המרחב הפרטי או הציבורי למחצה.

הכרוניקה של הנטייה הנפשית הזאת והתפתחותה בחברה הגרמנית טרם נכתבה, אף שהשיח על הפוליטיקה של השפה העוסק בתחושות, בהזדהות וברגשות, הצביע לא אחת על ליקויים וחסרונות בתרבות הזיכרון בגרמניה. בפועל, השאלה מהו הרגש הנכון והראוי הייתה חשובה יותר משאלת הידע הראוי וההשלכות המוסריות הנגזרות ממנו. אילו נדונה סוגיית הידע בעיון רב יותר ובשלב מוקדם יותר, הייתה סוגיית היעד הרגשי זוכה לחתייחסות מעטה יותר. שאלת הרגש מייצגת אפוא את ההבדל המהותי בין הזיכרון של החברה התליינית לזיכרון של החברה הקרבנית. הא-סימטריה המהותית בין הזיכרון של התליין לזיכרון של הקרבן מונעת מהגרמנים את היכולת להזדהות באופן חנראה להם כראוי וכנכון.

פעמים רבות נאמר כי האבל בגרמניה על קרבנות הנאצים אינו יכול להיות זהה לאבלם של הקרבנות. זאת כיוון שהא-סימטריה המובנית בהווה מבוססת במהותה על הא-סימטריה ההיסטורית שעמדה ביסוד התרחשותם של הפשעים. אי אפשר לחוק את הא-סימטריה אך בעיקר לא ראוי לעשות זאת שכן כל הזדהות או אמפתיה מכילה בתוכה פרדוקס: מצד אחד היא מותנית בטשטוש ההבדלים, ומצד שני היא איננה יכולה להתגבר עליהם. לכן יש להפריד בין הא-סימטריה ההיסטורית לבין מידת הריחוק או הקרבה הרגשית בהווה. לא ניתן, למרות ניסיונות חוזרים ונשנים, לפצות על האחד באחר, או להחליף ביניהם.

ה"קול האותנטי": זיכרונות אישיים וזיכרון גרמני אחרי המלחמה

עם שחרורם הובילו האסירים את המשחררים בשבילי המחנות בניסיון ראשון לשמר את חוויותיהם לדורות הבאים, אך היה עליהם להתמודד עם תגובות של הלם ואי-אמון. המפגש הראשון עם מקום ההתרחשות ועם קולם של הניצולים התמוזג לכדי התרשמות אותנטית. אבל למרות הקרבה הייתה ההתרשמות עדיין רחוקה מרחק רב מהחוויה עצמה. צריך היה לתווך בין החוויה לבין המשחררים באמצעות תרגומה לקודים מוכרים. באמצעות הקודים המקובלים של נרטיב ויצוג תורגמו הפשעים לדפוסים של תקשורת חברתית רגילה. גל שני של קולות אותנטיים, שכמעט ונשכח, עלה שוב בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-20. אז גילתה החברה הגרמנית מחדש את הניצולים. שוב שימשו הללו כמדריכים בתחומיה של חוויה לא מוכרת – חוויה שהנאצים התכוונו להשמיד את כל המקורות שיכלו להעיד עליה.

הסיפורים של הניצולים עוררו תחושה חזקה של מגע אותנטי עם העבר. יחד עם זה הם גם ייצגו את מגבלותיה של השאיפה לאותנטיות.¹⁰ המגבלות הללו לא נובעות מאי-דיוקם של ייצוגים

¹⁰ Dori Laub, "Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening", *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Dori Laub and Shoshana Felman (eds.), London 1992, 204-224.

באידאולוגיה האנטישמית מניע מרכזי, אך מתברר שההתמקדות באנטישמיות מהווה מסגרת פרשנות צרה מדי.

במחקר שפורסם רק לאחרונה, על המבצעים הנאצים התגלתה דינמיקה מעניינת בין תחושות סותרות לכאורה שהתקיימו זו לצד זו: מעורבות מלאה מתד גיסא ושיתוק רגשי מאידך גיסא. במחקרו החשוב על אנשי האס-אס ששירתו במשרד לביטחון הרייך הצביע מיכאל וילדט (Wildt)⁴ על דפוס התנהגות ששילב אדישות וניתוק רגשי כלפי הקרבנות ותחושות שליוותו עמוקה ורחף עז למלא את "המשימה". במחקר זה לא ערער וילדט על תזת היבטאליות של הרועי של חנה ארנדט, משום שהיא הציעה מערכת ברורה של מגמות ושל מניעים, אך לצד מחקרה נחוצות, לדעתו, גישות נוספות. לטענתו, המושג 'נורמליות ביורוקרטית' איננו מספיק דיו כדי להסביר את השמדתם של היהודים ושל קבוצות אחרות. אבל הוא איננו סבור כי מדובר ב'אנטישמיות חסלנית', שבה ראה דניאל גולדהגן (Goldhagen) בתיאורו הפשטני את הגורם להשמדה.⁵ וילדט מבקש לנתח את עולמם הפנימי של המבצעים ביחס לסוציאליזציה הפוליטית ולמרכיבים המשותפים בביורגפיה שלהם, כגון השתתפות באגודות גברים בצעירותם, אמונה עמוקה באנטישמיות ונטייתם לפעילות בעלת אופי מיסיונרי. כך הוא מבקש להצביע על הרכבים שונים של גורמים התנהגותיים ופסיכולוגיים ולשרטט באמצעותם דפוס מגוון של מניעים ומאפיינים.

הארלד ולצר (Welzer) הגיע לאחרונה למסקנה שהחוט המקשר בין רוב הגרמנים לא היה אנטישמיות עיוורת, אלא נכונותם להוריד מערכם של אחרים ואף לשתף פעולה בכך.⁶ גישה זו קרובה לתפיסתו של תיאודור אדורנו (Adorno) שגרס כי דפוס מסוים של 'קריירות בורגניות' (bürgerliche Kälte) בחברה הגרמנית, הוא שהביא בסופו של דבר לאושוויץ.⁷ למעשה הוא טען שיחס זה של הגרמנים כלפי הפשעים המשיך לשלוט בתגובותיהם גם אחרי 1945. לא ניתן להסביר את אדישותם של הגרמנים כלפי הפשעים רק במעורבותם המאסיבית בפשעים, בידע שהיה להם אודותיהם, או בדימוי העצמי שלהם כתפים מפשע. אדורנו סבור כי התשובה לכך נמצאת בקשר שבין דרכי הזיכרון, ההתעלמות או דחייתם של רגשות אחרי 1945 לנטייתם של העם ושל המוציאים לפועל קודם ולסטרוקטורות של השואה.

מקובל היה להסביר את היעדרם של גילויי רגשות וכאב בציבור – או למצער סימני הלם וחרטה – כתגובה לפרסומן של תמונות ממחנות ההשמדה המשוחררים ובעצם המפגש עם התמונות הללו. הניסיון לאכוף רגשות אשמה באמצעות תמונות אלה זכתה בין היתר גם לביקורתו של אויגן קוגון (Kogon).⁸ אך בפועל היו אלה הגרמנים עצמם, יותר משהיו אלה בנות הברית, שיצרו את תפיסת ה"אשמה הקולקטיבית" שלהם. שכן גם לאחר שבעלות הברית הפסיקו להשתמש במונח זה, המשיכו הגרמנים להיאבק בו. את הביקורת על תעמולת המידע של פשעי הנאצים ניתן להפוך על פיה: ההתמודדות המנטלית אחרי המלחמה עם תמונות וסיפורים על פשעי הנאצים הייתה למעשה חזרה על דפוסים שעוצבו בתקופה הנאצית. ה"חינוך להסתת המבט"⁹ שהיה מרכיב מהותי בפשעים עצמם הפך אפוא לדפוס פעולה לאתר המלחמה. אבל אין בכך כדי לשלב את הפרשנויות השונות להתנהגותם של הגרמנים לפני שנת 1945 ואחריה לכדי הסבר כולל אחד. הטענה היא שאת בחינתם

⁴ Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002.

⁵ דניאל יונה גולדהגן, *תליינים מרצון בשירות היטלר: גרמנים רגילים והשואה*, תל-אביב 1997.

⁶ Harald Welzer Täter, *Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*, Frankfurt 2005.

⁷ Thedor W. Adorno, *Negative Dialektik* (1966), Frankfurt 1990, 356.

⁸ Eugen Kogon, *The Theory and Practice of Hell. The German Concentration Camps and the Systems Behind them*, London 1950 (originally published as: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, Düsseldorf 1946).

⁹ Rolf Sachsse, *Die Erziehung zum Wegsehen. Fotografie im NS-Staat*, Dresden 2003, 60.

ותיאורים, אלא מהמיוזג הבלתי אפשרי של שני עולמות מקבילים: העולם 'הנורמלי' והעולם היא-נורמלי. שני העולמות הללו פועלים זה מול זה כיהדמויות מתחלפות: מצד אחד, רגעים של נורמליות היו עשויים להתרחש בחיי המחנה. מצד שני, מרגע שהם נקלטו בא-נורמליות הכוללת של המחנה, הם איבדו כליל את היסוד הנורמלי שבהם. התפוררותה של כל נורמליות בתוך הא-נורמליות של המחנה וכפילותה הרסו את רציפותן של מסגרות אמינות ושל מסמנים סמנטיים. הקושי לייצג את השואה לא נובע מהיעדרן של קטגוריות, אלא מאי היכולת לשוב למצב שבו המשמעות של המילים שרירותית לחלוטין.

במרחב שבין בעלי הקול 'האותנטי' לבין השואפים להיות מודרכים על ידם, עוצבו מסגרות החבנה וההתייחסות מחדש. כיוון שלא ניתן לשחזר ולשקם את הקטגוריות 'מציאותי' ו'נורמלי', אותנטיות איננה יכולה להיות תולדה של העדויות – העדות מאבדת מייחודיותה דרך התרגום.¹¹ יחד עם זה, עצם המודעות להיעדר הזדהותי ושובו של היקול האותנטי של ניצולים בגרמניה משנות ה-70 ובעיקר משנות ה-90, הם סיפור הצלחה. אחת המטרות המרכזיות של התנועות שקראו לראשונה להקמתם של אתרי זיכרון, הייתה שילובו של הזיכרון האבוד של הניצולים בקהילה שבודדה ורדפה אותם. מלבד סיפורים אישיים בודדים, כגון אנה פרנק, היה ידוע מעט על קיומם של פשעי הנאצים. כתוצאה מכך התגבשו דימויים כוללניים של קרבנות שכללו פסיביות וקיבוציות אנונימית. למעשה שולבו הדימויים הללו גם בתהליך הדמוניזציה של יהודים ושל אויבים אחרים בתעמולה הנאצית שסימנה אותם כהמונים מסוכנים. לעומת זאת, מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 הולך ומתעצב דימויו של הקרבן מתוך הזיכרונות והביוגרפיות של ניצולים. עדויות המופיעות ביצירות ספרות, באוטוביוגרפיות, בראיונות עם ניצולים ואפילו מקורות היסטוריים החולקים ונחשפים, שחלקם גם זכו כבר לניתוח, משמשות כמקור רחב לידע וכאבן פינה פוליטית ומוסרית בתרבות הזיכרון הנוכחית.

ייתכן שההתעניינות כיום היא תוצאה של פעילותן של אותן ועדות ראשונות להקמתם של אתרי זיכרון, ושל אחרים שלחמו אף הם למען הנצחת זכרם של הקרבנות הנאצים. אך אין בכך כדי להסביר תופעה זו. התלוותה לכך התפתחות מורכבת יותר, דהיינו העובדה שצורתם ותכניהם של זיכרונות המלחמה היו תנאי מוקדם להתפתחות הזיכרון של פשעי הנאצים. את ניסיונותיה וכשלונותיה של גרמניה להתגבר על העברי יש לראות כמאבק לשליטה על הממד הרגשי. זה היה תמיד נושא בעל רגישות ציבורית ופוליטית ויכול היה לחולל שערוריות בקלות רבה. זיכרון חוויית המלחמה בגרמניה וזיכרון פשעי הנאצים וקרבנותיו כרוכים אפוא זה בזה בקשרים מורכבים. אמנם מיד לאחר המלחמה הוקיע הציבור בגרמניה את האנטישמיות ואת הנטיות הפרו-נאציות, אך בפועל נותרו שוליים רחבים למדי שבהם המשיך העבר להתקיים.

ניתן להצביע בסוגיית הזיכרון על שלוש עמדות המשותפות הן למרחב הציבורי והן למרחב הציבורי למחצה והמרחב הפרטי שאינו ניתן לשליטה. ראשית, העובדה שזיכרונות המלחמה והגירוש כפי שפורסמו בציבור, תאמו את הדעה הרווחת שבמהלך התקופה הנציונל-סוציאליסטית ואחריה הייתה גרמניה קרבן; הנקודה השנייה היא השתלבותם של רוב הסיפורים ההתנגדות לקוטביות הכפולה של הטוטליטריזם: לנאצים ולקומוניסטים. ולבסוף, מאז שנות ה-50 של המאה ה-20, ההסכמה כי יש לעשות הבחנה בין המלחמה לבין הפשעים, ויש לזהות את הפשעים, במידה שהוזכרו בכלל, עם המחנות. כך היחס הרגשי אל העבר הקרוב היה כרוך בגרמניה בתחושה כללית של סבל ולכן הרגשות הורחקו מן העבר השייך לתחום הפוליטי והתרכזו בהווה, במרחב הפרטי – סצנות האהבה שימשו כסם מרגיע.

תמונת העבר הקרוב שרווחה במרחב הציבורי הגרמני נוצרה על סמך זיכרונות פרטיים. ההתבטות עליהם נומקה בטענה שהם משמשים משקל-נגד לתעודות הרשמיות שימשו במשפטים נגד הנאצים. גם האנס רוטפלד (Rothfeld), מאבות הכתיבה ההיסטוריה כיום בגרמניה, טען

¹¹ לבעיית המסמן ראו: Zachary Braiterman, "Against Holocaust-Sublime: Naive Reference and the Generation of Memory", *History and Memory* 12.2 (2001), 7-28.

שעדויותיהם של בני התקופה ההיא חשובות, ומלבד התעודות הכתובות הם היחידים שהכירו את המציאות האמתית ויכולים לספר עליה.¹² עדויותיהם של פוליטיקאים וקציני צבא זכו להערכה רבה כמצגיגים תמונה אמיתית של העבר. קולות מסוג זה נחשבו "אותנטיים" ואמינים, בניגוד לעדויותיהם של ניצולים שנתקלו בביקורת קשה ונתפסו כמקור לא לגיטימי במשפטים נגד גרמנים שביצעו פשעים.¹³

הפתיחות כלפי זיכרונותיהם של 'מומחים' מן העבר הייתה חלק מהענין הגובר שגילה הציבור במשטר הנאצי סביב שנת 1950 עם פרסומן של כמה סדרות ביוגרפיות של מנהיגים נאצים. תופעה זו הייתה בחלקה תוצר של העיתונות הצהובה החדשה ובחלקה תוצאה של תפיסה היסטוריוגרפית השוללת את חשיבותם של אינדיבידואלים 'חזקים' בהיסטוריה. בעצם ההיאחזות באמת האוטוביוגרפית, שנתפסה אותנטית וקרובה ביותר להיסטוריה, נקשר מרחב הזיכרון הפרטי או הציבורי-למחצה של גרמניה עם הדימוי הרווח בציבור של העבר הקרוב.

בנוסף לכך החוויה היום-יומית הפשוטה של המלחמה שימשה גם כנקודת מוצא לכתיבת ההיסטוריה למטרה (Alltagsgeschichte). כתיבה זו התבססה על הכמות העצומה של סיפורי אסון אישיים, שהציבור יכול היה לקבלם משעומעם האפקט הטראומטי באמצעים שונים. סיפור ההיסטוריה נותב אפוא בשנים שלאחר המלחמה לכדי דימויים שונים של מלחמת העם. החייל הפשוט הורם למדרגת גיבור, וביכולתו לשרוד את המלחמה ואת המשטר הנאצי עבר תהליך נורמליזציה. דימויו כבעל כוח פיזי ומוסרי היה גשר מושלם אל הרפובליקה החדשה.¹⁴ נושא מרכזי נוסף בסרטים הגרמנים באותה תקופה היו הפליטים והמגורשים. הסרטים הללו עסקו באבדן ה"מולדת" (Heimat) לא באמצעות רוויזיוניזם פוליטי מתוכנן, אלא בתיאורי נוף ותרבות מעוררי נוסטלגיה שהיה בהם נחמה ובסיס להתחלה חדשה. במובן זה, הייתה חשיבה הביתה נושא דומיננטי גם בסרטים שעסקו בשבים משדה הקרב.¹⁵ התרבות הפופולרית הזאת התעלמה כליל מההקשרים הנסיבתיים של האירועים והתמקדה אך ורק בסבל של עשירי האנשים, בכוח העמידה שלהם ובהתגבשותה של סולידריות ביניהם ושימשה עמוד שדרה לרגש הגרמניות המתחדשת ובסיס רגשי לזהות לאומית.

סרטים פופולריים אלה המשיכו להציב את עד הראייה בעמדת האותנטיות. עם זה, לא היה זה סיפור חייו "אמיתי" שעמד במרכזו של הסרט, אלא נרטיב מובנה שגייש בין עד הראייה לבין הצופים. ההיסטוריה הציבורית הייתה אמצעי להפיכתה של החוויה הפרטית למרקס קולקטיבי יישומי, גם אם חיילים רבים טענו שהוא לא היה 'אותנטי'. בשנות ה-50 הופיע החייל הפשוט כדמות

¹² Hans Rothfels, "Zeitgeschichte als Aufgabe", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 1 (1953), 1-8.

¹³ סתירה זו ניזונה על ידי ניקולס ברג בספרו *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen, 2003. בגיתוח מורכבותם של הזיכרון וההיסטוריה בשנותיה הראשונות של הרפובליקה הפדרלית של גרמניה עקב מספר בעיות מתודולוגיות. על ידי הצגתם של זיכרונותיהם של ניצולים – או "זיכרון" באשר הוא – כמוד לידע ההיסטורי של השואה, הוא מסרב לראות ולקבל את החקשר של הניתוח ההיסטורי במערב גרמניה. אף שנכון שהשואה לא הייתה רוב הזמן במרכז, ואפילו לא בשוליים, של ההיסטוריה העכשווית המוקדמת של גרמניה המערבית, אין לקבוע בהכללה כי חשיבה לכך הייתה אי יכולת אישית של הפרט לנתק עצמו מהנאציזם והמורשת שלו כפי שברג מבקש לטעון. לביקורת שלי על ספרו של ברג ראו למשל: Habbo Knoch, "Review of Berg, Nicolas: Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung", *H-Soz-u-Kult*, April 2, 2004.

¹⁴ Habbo Knoch, "Der Krieg des Landsers. Populäre Kriegserinnerung in den 50er Jahren", *Inszenierte Wahrheit. Krieg der Bilder - Bilder des Krieges*, Jens Baumgarten, Jens Jäger and Martin Knauer (eds.), Frankfurt a.M. 2003, 163-186.

¹⁵ Robert G. Moeller, *War Stories, the Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany*, Berkeley 2001.

פיקטיבית במגזינים מצוירים למבוגרים, בטענה כי הביקורת נלמדה ובעקבותיה ניסו לצייר תמונה ריאליסטית יותר.

השפעתן העזה של העדויות האישיים מעידה על החשיבות של 'מדיניות העבר' (Vergangenheitspolitik) המוקדמת של גרמניה. מדיניות זו התבססה במידה רבה על מעגלים לא-רשמיים או רשמיים למחצה, רשתות, קשרי חברות ובריתות שבהם נשמרו או התחדשו קשרים מהתקופה הנאצית. אמינות וכנות היו הנכס החשוב ביותר של רשתות אלה. הסכמה שבשתיקה לגיבויה הדידי של הנרטיבים האישיים אפשרה את פריחתם של סיפורים אישיים שהיו ברובם בדויים או שהוגמשו בהתאם לצרכים הפוליטיים. מחויבות הדדית לאישור האותנטיות של סיפורים אישיים המבוססת על יחסי אמון, והשתיקה הציבורית על אודות העבר האמתי התמזגו אל תוך הדבק שאיחד את החברה הגרמנית בשנות ה-50. לא טראומה ולא בושה, אף שיש יסוד להניח שהיו קיימות אז, היו המניעים מאחורי המדיניות הזאת. היא הייתה תוצאה ברורה של החלטות אסטרטגיות ואינטרסים אישיים.

למרות השפעתם המכרעת של הקשרים האישיים הללו במרחב הציבורי הגרמני הם היו סמויים מן העין. וזאת משום שהמחויבות לקבל את הסיפורים האישיים כמות שהם וללא עוררין חייבה את גרמניה לטפל בעברה הקרוב באופן מסוים. האיום הגלום במתן פנים ושם למבצעי הפשעים לא התמצה בהעמדתו של אדם זה או אחר למשפט, אלא בפגיעה קשה ברשת הקשרים הבלתי רשמית. כיון שכך נוצר קשר שתיקה שהעניק למשטר הנאצי ולקרבתו אופי אנונימי. ככל שאנו למדים יותר על הרווחים האישיים שהופקו במהלכה של המלחמה, בעיקר באמצעות האריזציה, כך מבינים אנו יותר שלא רק מנהיגים ודמויות מרכזיות במשטר הנאצי הועמדו לאחריה בסכנה. הפקת הרווחים משיתוף הפעולה מחזקת במידה רבה את קביעתה של חנה ארנדט כי כל החברה הייתה מעורבת בפשעים, במידה שהמערכת המשפטית איננה יכולה להציע ענישה הולמת עבורו.

אף על פי כן, עמדה טענת האותנטיות של הדוח האישי במרכז התייחסותה של התרבות הציבורית הגרמנית לעברה הקרוב. אף שהדוחות לא ייצגו נכונה את ממדיהם הרגשיים של הניצול-סוציאליזם ושל חוויית המלחמה, די היה בטענה זו כדי לתבר באופן סלקטיבי ובדרכים סותרות את המרחב הציבורי לזיכרונות האישיים. מעולם לא הוטל טאבו רשמי על זיכרונות מלחמה אישיים מפורשים ופרטניים. דחייתם הייתה תוצאה של השתיקה האסטרטגית והאותנטיות המבויתת שהדירו במיוחד את הזיכרונות האישיים שהיה בהם רמז לכל קשר שהוא עם הפשעים. סמלי הזיכרון השונים בגרמניה פעלו יחדיו במעין 'ברית שלילית' להימנעות מתיאור חי, אינדיבידואלי ופרטני של הסבל הן של הגרמנים והן של קרובות הפשעים הגרמניים (וזאת, אף שהזיכרון האישי המוחשי זכה למעגלים ספרותיים ועממיים משלו).

תרבות הסיפורים האישיים התייחסה כלאחר יד כלפי האופי הרגשי של הזיכרונות הללו. אך באופן פרדוקסלי היה קיומו הנידח של המרכיב הרגשי באותם סיפורים תנאי מוקדם להצלחתם של זיכרונות הניצולים בגרמניה כעבור זמן. בסוף שנות ה-70 החלו מספר גרמנים לבחון את פשעי הנאצים ביחס למקום התרחשותם הספציפי, וברחבי גרמניה החלו להופיע כמה אתרי זיכרון. תופעה זו נבעה במידה מסוימת מהגיוון ההזדהות שהיה טבוע היטב בתפיסתה של גרמניה את עצמה כקרוב. מקימיהם של אתרי הזיכרון הציבו לעצמם כמטרה מרכזית את השבתם של קולות האנשים שנוגתו ושהתעלמו מהם, אל השיח הציבורי. למעשה הייתה זו משימה דורית, אף שרק מעטים מביין בני הדור חוו את היעדר קולם של קרבות הנאצים במרחב הפרטי והציבורי - למחצה ונטלו חלק פעיל בהקמתם של אתרי הזיכרון. היעד, שזכה לאחרונה לביקורת, שעמד לנגד עיניהם של המקימים היה לעורר הזדהות עמוקה בקרב הציבור הגרמני עם הקורבנות, והוא היה תוצאתו הישירה ושיקופו של ההרגל לזהות את ההיסטוריה הפרטית של כל אחד עם ביוגרפיות מבויתות ועם ציור מעוות של קשרים אישיים עם המערכת הנאצית.¹⁶ החשיפה של הפשעים ושל ניצולי המחנות וההאזנה לקולם

של הניצולים הבטיחו הצגה אותנטית של חלק מן העבר הקרוב שולא כן היה נעלם לגמרי. סוגיה זו הפכה פוליטית בייחוד במרד הסטודנטים בסוף שנות ה-60 כאשר העלאתם של הקולות הללו למרכז הבימה שימשה גם מחאה נגד אינסטרומנטליזציה חדשה של העבר, שבדומה לקודמות לה נקטה אף היא בהפיכת קרבת הנאצים אנונימיים. כך או כך, מידת האותנטיות ששמעו ילדי המלחמה בקולם של הניצולים הייתה בדרגה שניה בהשוואה לסיפורים ששמעו עד אז.

קולות אלה חשפו. דבר מה שהיה עד אז מסתורי כמעט. באותה עת חלה התקוממות רבתי של הדור הצעיר כנגד חוסר הרגשות שאפיין את דור ההורים ואת המרחב הציבורי. אחת התופעות שליוו את ההתקוממות היה גילוי זווית הראייה של הקרבן והצגתה בפני הציבור הגרמני. אין ספק שבמקרים מסוימים חשו התבררים בתנועה זו את חוויית הקרבן כחוויה פרטית שלהם, אך אפילו בדור המתאה אפיין סוג זה של הזדהות מיעוט קטן בלבד. זו לא הייתה שאיפה לשמש כנציגי קולותיהם של הקורבנות אלא מקור להזדהות עם דפוסים מוסריים ופוליטיים חלופיים למה שהיה מקובל עד אז. החוויה שעברו הניצולים הפכה את חייהם להבטחה אוטופית לדבר שלא היה בר השגה באווירת הזיוף, המוסר הכפול וחוסר האמפתיה ששררה אז בגרמניה.

הניצולים נהיו מוקד להזדהות רגשית ולקידוד של חוויה היסטורית חלופית לתפיסה המרכזית של ההיסטוריה הגרמנית. עד אז שלל הקונצנוס הליברלי-שמאלי כל אפשרות להזדהות רגשית חיובית, תפיסה שהולידה את ה'פטריוטיות של החוקה' (Verfassungspatriotismus) שעליו דיבר יורגן האברמאס (Habermas). במצב זה היו הקולות האותנטיים של הקרבתו בסיס לנגישות רגשית להיסטוריה וחיבור בין מוסריות למחויבות רגשית. מרגע הופעתם על הבמה הציבורית נקשרה בזיכרונותיהם של הניצולים ציפייה גדולה שהם יעוררו רגשות חיוביים וסימפתיה כלפי סבלם. הקראת זיכרונותיהם ברבים, ויותר מכך האזנה לסיפוריהם של הניצולים הישר מפייהם, הפכו לדפוס פעולה מרכזי בעבודתם המוקדמת של אתרי הזיכרון בשנות ה-80, מתוך ציפייה שמפגש מעין זה יעורר אמפתיה.

"הקרן הווירטואלי": הציבור הגרמני וזיכרונותיהם של הניצולים מאז שנות ה-90

הניסיונות המוקדמים הללו בשנות ה-70 היו מוגבלים לזמנות בודדות ולאטרי זיכרון מעטים בלבד, וכמעט עד אמצע שנות ה-90 שלטה בציבור תפיסה מופשטת של העבר הקרוב. בשלב זה התרחשו מספר אירועים שגרמו לשינוי מהותי. במשך זמן רב הלכה וגברה המודעות לעובדה שהניצולים החלו ללכת לעולמם, במיוחד אלה שהיו בין מייסדיה של תופעת הזיכרון המוקדמת. בטווח הקצר התרחשו במקביל שלושה אירועים שגרמו לתמורה מהותית באווירה הציבורית ועוררו ויכוח ציבורי נוקב.

האירוע הראשון היה פרסום יומניו של קלמפרר שעוררו עניין רב וזכו מיד להצלחה מסחררת.¹⁷ בפעם הראשונה מאז פרסום יומנה של אנה פרנק זכה קול מעין זה לתשומת לב כה רבה בציבור הגרמני. אך קלמפרר היה שונה מאד מאנה פרנק. בעוד יומנה של אנה פרנק מתאר את סיפור מאבקה של משפחה החיה במסתור, קלמפרר מתאר את החיים הפנימיים ביחסי יהודים וגרמנים בדרזדן. הוא קרע את המסווה מעל הגריסה הגרמנית וחשף כמעט את כל הרמזים ביחס ליהודים ויהדות, לגרמנים ולזיכרונותיהם על אודות הרדיפות הנמשכות.

האירוע המשמעותי השני היה הויכוח שפרץ סביב ספרו של דניאל גולדהגן "תליינים מרצון בשירות היטלר".¹⁸ אף שהמסקנות שהציג גולדהגן בספרו לא היו, בלשון המעטה, מדויקות, הוגנות ולא כל שכן חדשות, הוא עורר פולמוס עז על אודות התפיסות ההיסטוריוגרפיות של השואה בגרמניה באותה עת. אמנם בוויכוח זה לא עלו עדויות ראשוניות לדיון, אך ברור היה שכתובתו של גולדהגן התאפיינה בחיוניות וססוגניות ובמאמץ לצייר תמונה ויזואלית חושית של מנגנון הרצח שאינם מקובלים בכתיבה האקדמית הגרמנית על השואה. תומכיו ראו זאת כהישג מרשים. מבקריו פסלו את

¹⁷ ויקטור קלמפרר, *יומנים 1933-1945* מבחר, תל אביב 2004.

¹⁸ גולדהגן, *תליינים*.

¹⁶ Christian Schneider, "Der Holocaust als Generationsobjekt: Generationengeschichtliche Anmerkungen zu einer deutschen Identitätsproblematik", *Mittelweg* 36.4 (2004), 56-73.

ערכו. מתברר שההתקרבות אל האירוע מהזווית של הרוצחים שבתה את ליבם של הגרמנים בני הדור שחשף את עדויותיהם של קרבנות הנאצים.

האירוע השלישי הוא מה שמכונה "תערוכת הוורמאכט". הגרסה הראשונה של תערוכה זו, שנפתחה ב-1995, נועדה לנפץ את הדימוי הפופולרי של החייל הפשוט ולהציג את חלקם של חיילים גרמנים ושל הוורמאכט עצמו בפשעי הנאצים. היא ביקשה לחשוף את קוצר הראות הגלום במונח "פשעי הנאצים". מסריה של התערוכה ואופן הצגתם של פשעי הוורמאכט עוררו ויכוחים פוליטיים שהביאו להורדתה ולהעלאתה מחדש בגרסה מעודכנת. חשוב להדגיש שבתקופת הצגתה של הגרסה הראשונה התפרסמו מספר רב של זיכרונות אישיים. בתחילה ייצגו מרביתם את הקול ה"אותנטי" של החיילים, כלומר בלא מעורבות בפשעים. אך עם זמן התברר שחיילים רבים ידעו על ההשמדה וחלקם אף השתתפו בה. המסקנה הייתה משולשת: ראשית, לא ניתן לתחום את פשעי הנאצים ל"מחנות" בלבד, והתבחנה בין פשעי הנאצים לבין המלחמה קרסה. שנית, ההסתכלות על שנות ה-50 וה-60 השתנתה. ה"שתיקה" נהייתה מושא להתבוננות ולמחקר ונתפסה כעת פחות שותקת מכפי שנהוג היה לחשוב, ואת ה"ידיכוי" כהסבר לתופעה ביטלו כפשטני מדי. שלישית, האופן שבו עוצב הנרטיב של העבר הקרוב והדרך שבה הועברו סיפורי החיים והזיכרונות האישיים מאז המלחמה ואלו, התגלו כהבניה מלאכותית המבוססת על אינטרסים ועל יחסי אמון בין-אישיים.

בחינתה של תרבות הזיכרון וחקירתה העלתה שמעבר לממד הפוליטי גם הממד של החברה, הזמן והמרחב מילאו בה תפקיד חשוב. עד שנות ה-90 היו בזיכרונות האישיים על אודות הנציונל-סוציאליזם ומלחמת העולם השנייה היבטים מצומצמים בלבד. הזיכרונות הללו באו לידי ביטוי באירועי הנצחה מקומיים של המלחמה, בשיחות פרטיות ובטקסים ציבוריים, או במסכת הזיכרונות של הניצולים כפי שהוצגו במסגרת הזיכרון להזכרתם של פשעי הנאצים. ודי אם נזכיר את גל האוספים הפרטיים של זיכרונות מלחמה שפורסמו בשנות ה-80 וה-90 בעיתונים מקומיים ואזוריים במועדי זיכרון שונים. אך פרסומים אלה, רבים ככל שהיו, התרכזו בשנים אלה בלבד (אם היו בהם זיכוחים על פשעי הנאצים). ב-1995, ובעיקר ב-2005, החלו זיכרונות מלחמה פרטיים אלה להופיע לראשונה גם בעיתונים על-אזוריים.

זוהי רק דוגמה אחת להתפוררות ההבחנה הרוחבית בין זיכרונות פרטיים לציבוריים שהחלה מאז אמצע שנות ה-90 בגרמניה. והעד, בנוסף לחיותו מקור לאינפורמציה התגלה, אפילו חשוב מכך, כמעורר רגשות, זאת בעיקר בשל קיומו של העד כאדם ממשי. אך באופן פרדוקסלי הדבר הביא להרחבתה של הביוגרפיה האישית עד לשלילתה ממש. עדי ראייה – ובחם הניצולים – היו ליקרבנות וירטואליים, הקשורים להלך רוח המגלה עניין בסיפורים אישיים של סבל וגבורה.

מובן שהציפייה מהניצולים הייתה שונה. ספריהם של חורחה סמפרון, של הסופר ההונגרי ניצול אושוויץ אימרה קרטש (Imre Kertesz) ושל רות קלוגר (Ruth Klüger), הידועה בזיכרונותיה מאושוויץ, היו חלק מהמגמה הזאת לכינונו של הקול האותנטי של הניצול בציבור הגרמני. לכתובתם נודעה חשיבות רבה בעיקר בשל התכשורתו של הציבור למשוואה שבין תיאורים ריאליסטיים לבין זיכרונות אותנטיים. וכך, במקביל לעניין החדש שהתעורר, בתיאורים ריאליסטיים וחיים, הכתיבה האינטלקטואלית והספרותית הבינה את מגבלותיו של הזיכרון וקיימה זיונים גם על אופיו הוורטואלי. אך באותה עת פרח שוק ונוצרו דפוסי התנהגות שהדגישו את החיוניות והריאליזם של זיכרונותיהם האישיים של קרבנות הנאצים ואת תחושת הקרבה אליהם, שהתבססו אך ורק על שימוש במונחיה של ההיסטוריוגרפיה המקובלת. עדותו של פיליפ מנס (Manes) על חייו בגטו טרוזינשטאט שפורסמה בגרמנית ב-2005, שווקה כיעדות אישית נוגעת ללב, חזקה מכל ספר היסטורי. אפשר לומר שהסופר משחזר את זיכרונותיו בפירוט רב אך באופן ימנעט אדיש וחסר פניות.¹⁹ שיטת השינוק הזאת של זיכרונותיו שונה לגמרי מהאופן שבו הוצגו זיכרונות אלה מאז שנות

¹⁹ Philipp Manes, *Als ob's ein Leben wär. Tatsachenbericht Theresienstadt 1942-1944*, Berlin 2005.

ה-50. ונראה שבשוק הספרים הגרמני הם מבוקשים בקרב ציבור הקוראים, ויותר מכך, הם אף ממלאים את מקומם של דיווחים היסטוריוגרפיים מהסוג הישן.

קירבתם אל ההתרחשות, סגנונם החי והתוסס והאופי הסיפורי של תוכניהם (גיבורים מוסריים) הם ערכי השוק של דיווחי הניצולים. על רקע דבריו של אדורנו ניתן לראות בכך תוצאה של יחירת התרבות הסופגת אל קרבה הכול בהתאם לתנאיה שלה. את התמונה הזאת מחזקת הכמות הגדולה של תכניות הטלוויזיה התיעדיות העוסקות בשואה. את הקרקע הכינו החידושים המתודולוגיים שהציעה ההיסטוריה שבעל-פה (Oral History), ובעיקר החיפוש אחר האדם הפשוט כעד להיסטוריה. וכך, מרבית התכניות התיעדיות בטלוויזיה מתעלמות מהממצאים שהראו כי הזיכרון האישי מתחווה על ידי הזיכרות מתמשכת ואפיוזות חוזרות ונשנות, ועושות שימוש רב בדיווחיהם של עדי ראייה. הדיווחים הללו נתפסים כמובנים מאליהם, וכמקור שניתן בקלות לפרק את פיסות האינפורמציה שבו ולארגן מחדש בסיפור הכולל. קצר יותר, רגשי יותר, אותנטי יותר: נוסחה זו חולמת את השלב העכשווי של "הקרן הוירטואלי" שנוכחותו רבה מאד. אך למרות חשיבותם, עדיין מייחסים לקרבנות, כפי שהיה בשנות ה-70, מעמד של עדות גרידא זיכרונותיהם משמשים לחיזוק מידע קיים ולאשורו או כתחליף לתצלומים שאינם קיימים.²⁰

הצגתו של המידע כמבוסס על 'קולות אותנטיים' מתעלמת לחלוטין מהיבטים השוללים את קיומה של יאותנטיות, טוטאלית, דהיינו הבעייתיות של תפיסת הזיכרון האינדיבידואלי כעקיב ורציף. ההתעלמות מנקודת התחלה זו מונעת הבנה טובה יותר של ה'אותנטיות' במהלך השיחה עם העד. דבר-מה יהיה תמיד נסתר מן העין. כך למשל, בניסיון לערוך את הרגשות בהתאם לסטנדרטים של תרבות הטלוויזיה משמיטים מההסרטי קטעי דממה. 'דיבור!' הוא הניגוד המוחלט של ההזיכרות החודרת אל תוך הטראומות האישיות והחורים השחורים. מסיבות מסחריות בנויים סרטי התעודה באופן שטחי למדי כדי שהיבטים אלה יהיו רלוונטיים דיים ויזכו לטיפול היאה להם.

למרות התמורות בתרבות הזיכרון, ואולי דווקא בגללן, התעורר מחדש החיפוש אחר עדויות. ניתן למנות מספר סיבות לתופעה זו. ראשית, מאז שנות ה-80 גברה ההתעניינות בכל תחומי המחקר ההיסטורי בחויה, באינדיבידואל או בהיסטוריות מודחקות של מיעוטים וקבוצות שוליים אחרות. נטייה זו נובעת בחלקה מהמגמה האנטי-הגמונית המבקשת להרבות את גוניה של ההתפתחות ההיסטורית. שנית, שחזור החוויה של האינדיבידואל מנקודת מבט פסיכולוגית, באה לידי ביטוי, כאשר מדובר בסוגיה היסטורית, בתערוכות במוזיאונים ובסרטים. גל ההתעניינות בישראל שעה לאחרונה משתלב אף הוא בתופעה, והסרטים ההיסטוריים מציינים כיום פחות גילויי גבורה ויותר את הסבל בחייהם של פשוטי העם. נראה שהסרט המלודרמטי "סיטניק" שימש דגם גם עבור אי אילו סרטים שעסקו בנושא השואה לאחר מכן. "אימה ויגואר" ו"הפסנתרן" מקרבים את השואה לקהל הרחב יותר מאי-פעם באמצעות הסיפורים על אבדנם של קשרים בין אישיים ושיקומם.²¹

יש בסרטים אלה בלבול בין רקע לתזית: ניתן לראות על המסך רק את תוצאותיהם של הפשעים האלימים, ודרך בלבד משתקפים המעשים. מעשי הפשע עצמם לא מופיעים שם. הסיבה לכך איננה אי היכולת לשאת את הצפייה בהם, אלא שמוקד הסיפור הוא הקשרים הבין-אישיים של הניצולים, ומוסריותה של ההתנהגות האנושית. כך קל יותר להזדהות עם נושא הסרט, בייחוד כאשר חייל גרמני מופיע בו, כמו למשל ב"פסנתרן", והוא מעורר אהדה רבה בלב הצופה. מתווה עלילה מעין זה מכונן נורמליות בליבה של הא-נורמליות. באמצעות השימוש בייצוגים "נורמליים" של חיי המחנה, השונים בתכלית מן המצב האמתי ששרר שם, מאפשרים הסרטים הללו לצופה לשלב אותם בתוך מציאות

²⁰ Judith Keilbach, "Zeugen der Vernichtung. Zur Inszenierung von Zeitzeugen in bundesdeutschen Fernsehdokumentationen", *Die Gegenwart der Vergangenheit: Dokumentarfilm, Fernsehen und Geschichte*, Eva Hohenberger and Judith Keilbach (eds.), Berlin 2003, 155-174.

²¹ "אימה ויגואר", גרמניה 1997, במאי מקס פרברבוק (Färberböck). "הפסנתרן", גרמניה/צרפת/אנגליה/פולין 2002, במאי רומן פולנסקי.

חיי היום-יום שלו. למעשה, תחושת הנורמליות איננה אלא ארגון מחדש של מצב מעוות במהותו שאין בו ביטחון ויציבות. הסיפורים מציעים לקהל, שהקשר ההיסטורי ונסיבות ההרס רחוקים ממנו, נקודת התייחסות המאפשרת הזדהות. המבנים שחוללו את ההתרחשויות הוזזו לצד, ואת מרכז הבמה תפסה החוויה האישית. תופעה זאת התרחשה גם בשדה המחקר ההיסטורי.

נראה שכיום זוכים הניצולים לאהדה רבה יותר בציבור, אך הם איבדו את התפקיד הפוליטי שמילאו כנגד מי שניסו להתעלם מן העבר הנאצי. היגושה הביוגרפית מקובלת היום ואין עליה עוררין. השאלה היא עד מתי תתקיים הביוגרפיה (הפוליטית) של קרבנות וניצולים. אחת הסיבות להתעניינות הגוברת לאחרונה טמונה בעומק המוסרי של דווחי הקרבנות. באופן פרדוקסלי, הביקוש הרב לעדויות אישיות חולל משבר בקרב קומץ האקטיביסטים שהחל במסע. נראה שכיום מחפש הקהל סוג אחר של הכוונה ואשרור של הערכים המוסריים שלו. הקרבנות והניצולים מצביים לו סטנדרט מוסרי. המתייחס אליהם בהבנה ובהשתתפות, מבטיח לעצמו את שלמותו המוסרית. יותר משהם מעוררים אצלו סימן שאלה לגבי ההיסטוריה (הקולקטיבית) שלו, הם משמשים לו מצפן בהווה רב-הפנים. במידה מסוימת כוחן של העדויות למלא תפקיד זה נובע מהיותן שונות מאמצעי המדיה האחרים. הזדהות עם סבלם של בני אדם כערך אנושי איננה מותנית בהכרח בהקשר היסטורי מסוים. ואכן, לאחרונה שולטת המגמה למזג את הדיון בזכויות האדם עם הוראת השואה. אך לצד החשיבות של נושא זכויות האדם, תופעה זו היא אחד הצעדים המכריעים בדרך להוצאתה של השואה מהקשרה ומההיסטוריה שלה.

אין ספק שלקרבנות וירטואליים וזיכרונותיהם אין תחליף בהקניית תובנות מהותיות לאנושות. איש לא יכחיש זאת. אך הסכנה הטמונה בהתקבלותם הציבורית היא בצמצום תפקידו של ההיסטוריון לטובתן של עדויות שאינן רפלקסיביות. התוצאה תהיה מידור של בחינה ביקורתית של המקורות ושל ההקשרים שלהם. היחשפותו של הקרבן לעין הציבור רק לאחרונה עלולה לעוות מרכיב מהותי בדימויים של פשעי הנאצים: שאיפתו של הנאציזם להרוס כל גילוי של אינדיבידואליות וייחודיות בקרב קרבנותיהם. עדויות העונות על כללי הנרטיב או דיווחים מצונזרים (אלו הכוללים למשל טאבו על אלימות קיצונית, או מעוצבים לשם שמירה על רציפותה של העלילה) עלולים להפוך לחלק מדיכוייה של הברוטליות, האבסורדיות והאופי ההרסני של השואה. האלמנטים הללו המופיעים בדיווחים רבים עלולים להתעמעעם על ידי ההזדהות הנבנית על יסודותיו המוכרים היטב של הנרטיב האינדיבידואלי. עדויות הניצולים שהתקבלו על ידי הציבור עשויות להפוך לסמל המוסריות האוניברסלית. אך מינה וביה, הן תאבדנה את הפוטנציאל הגלום בהן המלמד על טיבו של כוח הרס ייחודי. את הפרדוקס הזה יש למנוע. שכן העדויות הראשונות הוצגו כתגובה ליהעדר אמפתיה, ואילו תהליך זה שמדובר בו כאן ישיב את יהעדר האמפתיה על כנו.

הפרטת הזיכרון: הזרתה של המלחמה הפרטית לגרמניה

בד בבד עם עלייתו של גל העדויות האישיות והסיפורים ההיסטוריים הרגשיים ששטף את גרמניה בשנים האחרונות, הדגיש הזיכרון הציבורי גם את הסיפורים האישיים של הגרמנים על חוויות המלחמה. כזכור, בשנות ה-50 הייתה דמותו של החייל הגרמני הפשוט דומיננטית בנוף הזיכרון. כיום מתמקד הזיכרון בחוויה שעברו האזרחים, אלו המכונים 'דור ילדי המלחמה', שחיו תחת ההפגזות והלוחמה האווירית. רוב הנרטיבים יוצאים נגד דיכוייה של חוויה זו הן בממד האישי והן הציבורי. ביוגרפיות קולקטיביות שפורסמו לאחרונה מצביעות על ההשלכות הטראומטיות, הן של החוויה עצמה, והן של ההתנגדות ממנה במרחב הציבורי.

גישה זו זכתה לתמיכה משמעותית בביקורת של וינפריד גאורג זבאלד (Sebald).²² לטענתו הדחיקה הספרות הגרמנית את הקרבנות הגרמנית של מלחמת העולם השנייה ולא נתנה לה ייצוג חולם. הייצוג החסר ראוי במיוחד לקרבנותיה של הלוחמה האווירית (Luftkrieg). אריקה שטיינבך

(Steinbach) מ"איגוד המגורשים" (Bund der Vertriebenen), ארגון-העל של הגרמנים שגורשו מאזורי המזרח, ביטאה רעיון זה בתביעה פוליטית וזכתה לתמיכתם של פוליטיקאים ודמויות ציבוריות אחרות. היא דרשה להקים "מרכז נגד גירושים" בברלין, תוך סירוב מוחלט לערוך בו שינויים ולהפכו לאתר זיכרון כלל-אירופי. לכן לא מפתיע כלל שהקמפיין להקמתה של אנדרטת הזיכרון לשואה בברלין, שהוקמה ב-2006, משמש גם מודל לתעמולה שמרץ "איגוד המגורשים" לחשגת מטרותו.

בקשתם של שטיינבך ועמיתיה מתייחסת לצורך אנושי פשוט להעניק לזיכרונות של סבל אישי ופרטי בית: מוזיאון, טקסט או יצירה אמנותית כלשהי. אך דרישתם עושה שימוש בכוח פוליטי, בין היתר, בקוונטציות העומדות בליבה של תרבות הזיכרון העכשווית של השואה בגרמניה. היא נשענת על אותן טענות שהעלו על ידי התומכים בהנצחה פעילה של השואה בשנות ה-70 וה-80. לדעתם, עלייתם של זיכרונות מלחמה גרמנים והזימה להנצחת גירושם של גרמנים הודרו מן הזיכרון הציבורי בשל החלטות פוליטיות. בכך הם חוזרים על הטיעונים והפנייה הרגשית לפני כעשור או יותר שקראו להצבתן של העדויות של קרבנות הנאצים במרכז הזיכרון הציבורי.

המושג "דיכוי" היה למילת קוד ונשק פוליטי, המעורר את הקשרו של הדיכוי תחת פשעי הנאצים. משמעותו הכוללת של המושג כיום שונה ממונח המקורי בעבודתם של אלכסנדר ומרגרטה מיטשרליך.²³ לדעתם של זבאלד ושטיינבך מדובר בדיכוי מתוכנן שהופעל על הגרמנים מבחוץ (בנות הברית, מדיניות גרמנית, תקשורת המונים) והוחל עליהם. לעומת זאת בני הזוג מיטשרליך התמקדו בהתקבלות המוגבלת בתוך החברה הגרמנית. אלה ואלה טוענים שיחסו של העם הגרמני כלפי עברו לא היה 'אותנטי', אלא עיוות של העבר בשל חוסר האפשרות להתאבל על אבדו של ה"פיהרר" או בשל אי-היכולת לתאר ולבטא רגשות פרטיים או סבל במרחב הציבורי. העיוות של זיכרונותיהם של אינדיבידואלים על ידי מדיניות הממשלה, התקשורת או כתוצאה מתהליכים קולקטיביים היה נושא שעמד כל העת במרכז הדיון הציבורי על הזיכרון. סוגיה זו קושרת בין הזיכרון הציבורי לבין מושגים חבויים פחות או יותר של זיכרון אמתי ואותנטי של הפרט. כמו הזיכרון הפרטי, כך גם הזיכרון ציבורי נתפס כאילו הוא נשלט על ידי "אחרים" המתמרנים אותו לתמונה מסוימת מאד של העבר. רק לאחרונה, ובדרך מעט שונה, טען מרטין ולזר (Walser) שהיכולת להתאבל עוותה על ידי המנגנונים שעיצבו את הזיכרון הציבורי כאמצעי לייצוג העבר הקרוב.²⁴ הוא קרא לגיבושה של דרך טיפול אינדיבידואלית יותר בהיסטוריה הגרמנית והנאצית: לא באמצעות עימות עם אותם דימויים וטיעונים, אלא במתן חופש לאינדיבידואל לעצב בעצמו את דימויי ההיסטוריה הפרטיים שלו. בכך הציב ולזר עמדה תקיפה גם נגד הניסיונות "ללמד" לקח מההיסטוריה או למסגר את הזיכרונות הקולקטיביים. את הערך הגלום בזיכרונותיהם של הניצולים – זיכרון ישיר וקונטקסטואלי – משליך ולזר על זכאותו של הזיכרון הגרמני להימדד ולהתקיים באותם הכלים.²⁵

ולזר, אחד הסופרים הבולטים בקרב בני דורו, נתן ביטוי לתחושת אי-הנחת ושניות רווחת ביחס להתפתחויות אחרונות בזיכרון הגרמני הציבורי. הרוב המכריע של הציבור הגרמני מקבל (או לכל הפחות לא מתנגד) כיום את תרבות ההנצחה הכוללת את קרבנות הנאציזם ואת מיקומה בלב התפיסה ההיסטורית העצמית של המדינה הגרמנית. אך ההתעניינות בסיפוריהם האישיים של מי ששרד במלחמה ושל מגורשים גרמנים מצביעה על התגברותה של תחושת ניכור כלפי תרבות זו. אלא

²³ Mitscherlich, *Die Unfähigkeit*.

²⁴ Martin Walser, *Ansprechen aus Anlaß der Verleihung des Friedenspreises des Deutschen Buchhandels*, Frankfurt 1998; Matthias N. Lorenz, "Auschwitz drängt uns auf einen Fleck" *Jugenddarstellung und Auschwitz diskurs bei Martin Walser*, Stuttgart 2005.

²⁵ Stuart Taberner, "A Manifesto for Germany's New Right? Martin Walser, the Past, Transcendence, Aesthetics and 'Ein springender Brunnen'", *German Life and Letters* 51 (2000), 126-141.

שהקרבת שלך קרובים אליך יותר מקרבת "אחרים". אחת ההשלכות של גל זיכרונות המלחמה הנוכחי היא העלאה מחדש של הנושאים הללו בחוגי המשפחה, שבהם הורים שחוו את המלחמה כילדים צעירים ותמימים, נשאלו מדוע לא סיפרו מעולם על חוויותיהם מן העבר. כך החלה מילת הקוד "דיכוי" לעצב מחדש את המרחב הגרמני הפרטי אך בהלך רוח שונה לחלוטין מזה שליווה אותו בשנות ה-60, כיום אין היא משמשת כהתרסה נגד דור ההורים. נראה שיש בתופעה זו פוטנציאל לסולידריות מחודשת כמו הסולידריות שרווחה לאורך העשורים שלאחר המלחמה בין דור הסבים לדור ההורים, ולרוב, דור הבנים, בכל הנוגע לחוויות משדה הקרב.

כבר עתה אפשר לראות שההיסטוריה של גרמניה בין שנות ה-30 לשנות ה-60 הופכת בדרכים שונות לאוסף של עדויות פרטיות. עדויות אלה לא מתמקדות עוד בתקופה הנאצית או בזמן המלחמה, וכמה פרויקטים ופרסומים מרחיבים כיום את התיקוף הפוליטי הקונבנציונלי ומפיקים אותו. לעומת זאת הגרסה של המאה העשרים ה"קצרה" עוברת היסטוריוזציה גרמנית ייחודית. היא אינה מתמקדת בחוויות האלימות או בנטילת חלק בהפעלתה ובתוצאותיה ומציעה זווית ראייה אחרת. היא מבקשת להתקבל כ"אחר" וכ"חוויה אחרת", פעמים רבות כהתרסה נגד תרבות הזיכרון הנתפסת כ"מדכאת". הזיכרונות הללו מתמקדים בממד הרגשי ובהשלכותיו, בייחוד כיוון שרובם משחזרים חוויות מהילדות. יתר על כן, הם כוללים גם את התקופה שלאחר המלחמה ותהליכי שילובה של החוויה הזאת במסגרת הרפובליקה הגרמנית הפדרלית בשנותיה הראשונות. כך נפתחת הדרך בפני דפוסי רציפות ותיקוף שונים להיסטוריה הפרטית והמשותפת, המפוררים את ההבחנות הפוליטיות של ההיסטוריה. כתוצאה מכך, מוגדרת ההיסטוריה ונכתבת מחדש בהתאם לדפוסי של החוויה הפרטית ולזוויות הראייה המאפיינות דורות, משפחות, ביוגרפיות ואפילו התפתחויות צרכניות.

מגמת ההתחקות האישית אחר הסיפור המשפחתי הרווחת כיום מוסיפה מרכיב ייחודי להיסטוריוזציה. המפגש עם הזיכרונות הללו לא עונים על האסטרטגיה המוכרת של האלתה גיבורי המלחמה, כיון שהם כרוכים בפיצול רגשי עמוק. זהו ניסיון לכתוב מחדש את סיפור המשפחה בצלם של פשעי הנאצים ומתוך הכרה מלאה בהם. מאחר שלרבות מן הרשימות האישיות של חוויית המלחמה אין מסגרת מבנית, הכתיבה המשפחתית. החדשה לא משמרת תבניות מן העבר. לעומת זאת, הן נעזרות בשיטות ריאיון מקצועיות כדי להציל עוד פיסת מידע מבעד למסתורין האופף את חיי הוריהם. פיצוח המסתורין היה למרכיב חדש של "אותנטיות", שהרי המטרה המוצהרת שלו, לחשוף את הפשעים ולתבוע מעורבות אישית, מצדיקה את הגישה הפרטית והמשפחתית. לא אחת תוצאותיו של החיפוש שליליות או מעורפלות, ונראה שאין בין הסיפורים הללו ולו אחד המספק ביוגרפיה מלאה של "מוציא לפועל". כאן מתגלה בעיה מתודולוגית והיסטורית כאחת. בעיית המתודולוגיה טמונה בעובדה שריאיון משפחתי הנעשה ללא ליווי מקצועי לא מוביל לחשיפתם של כל הסיפורים החבויים. המגבלות הללו מהוות גם את הבעיה ההיסטורית, כיון שהן משקפות את מבנה "ההוצאה לפועל" עצמו. כיון שהשתתפות והסתבכות במעשים עצמם או עצם הידיעה עליהם היו שזורים זה בזה וארוגים לתוך ה"נורמליות", לא קשה היה להתנער מהם אחרי 1945. אף על פי שאנו יודעים כיום יותר על המבנים המערכתיים, אין הדבר מקל בהכרח על זיהויים של העושים במלאכה ומעשיהם. להתחקות האישית אחר סיפורי המשפחה יש חסרונות רבים ולמרות זאת, נחיצותה של "קריאה שנייה", וההתייחסות לחלקם של בני המשפחה בפשעי הנאצים במהלכה של ההתחקות, הריהי כשלעצמה תוצאה חשובה וראויה לציון.

סיכום: השלכות ותוצאות

בגרמניה כיום קיים ללא ספק צורך בתיאור מפורט וחי יותר של ה"עבר הקרוב", קרי של התקופה שבין שנות ה-30 לשנות ה-60. אך הן מייצגות מורשת כפולה של הניסיונות הקודמים לכתוב היסטוריה מזווית אישית. הניסיון הראשון, בשנות ה-50, היה ה"אותנטיות" האישית של הגרמנים שהשתתפו במלחמה ובפוליטיקה. אף שרבים מבני הזמן היו מרותקים אליה, זו הייתה אותנטיות מבוימת. הניסיון השני, בשנות ה-70 וה-80, היה אולי רדיקלי פחות, מאחר שרק מיעוט החל להכיר

בערכם של זיכרונות הניצולים, אך גם הוא מוכיח שהמאבק לשליטה בקידודה הרגשי של ההיסטוריה בגרמניה נוהל באמצעות העדויות האישיות, אלה שהוצגו לציבור כ"אותנטיות".

ההתעניינות בדיווחים אישיים אלה, שמלכתחילה הייתה רבה, גוברת. ונראה שהכוח הגלום בעדות הפרטית לייצג את הכלל, הותיר את ההבחנות ההיסטוריות של הקונטקסט ושל הפרספקטיבה בצלם של הזיכרונות הללו. כתוצאה מכך מערכת היחסים המורכבת בין זיכרון, רגש ודיכוי, הרלוונטית כל כך לתרבות הזיכרון הגרמנית, מילאה תפקיד מכריע גם בגל העכשווי של הפרטת המרחב הציבורי של הזיכרון. השאלה היא האם העניין החדש בזיכרונותיהם של ניצולים הוא ניסיון נוסף של כיסוי, והסתרה או של התכחשות להיבטים אחרים של סיפור ההיסטוריה של פשעי הנאצים. כאן חשוב לעמוד על אחד הגורמים החשובים במיוחד בהיסטוריוזציה של התקופה הנאצית: התיקוף מחדש, שלעיתים מציג את סוף המלחמה כנקודת ההתחלה. ספרות התקופה הזאת היא חלק חשוב בחיפוש אחר זהות לאומית בפתחה של מאה חדשה. נראה שהעבר הקרוב איננו בעל משמעות גלובלית בלבד.²⁶ למעשה, הוא מחפה על שאלות בסיסיות של שייכות ודיכוי – שני נושאים בוערים בשיח העכשווי בהקשר הגרמני.

יחד עם זה, הניצונל-סוציאליזם מאבד בהדרגה ממרכזיותו כסמן לחינוך פוליטי ולהבדלי גישה פוליטיים. הוא איננו חסר משמעות פוליטית כיום, רחוק מכך, ולמרות זאת, בעידן שבו מנציחים את השואה כאמצעי כלל-לאומי להשלים עמה, שאלת זהותם של המוציאים לפועל וסוגיות אחרות של שיתוף פעולה מאבדות את הרלוונטיות הציבורית שלהן ואת הממד השערורייתי הגלום בהן. אפילו השמרנים ביותר לא מפקפקים כיום בצורך למצוא דרכים ראויות להנצחתם של קרבנות הנאצים, אם כי קיימות גישות שונות, למשל ביחס כלפי קרבנות המלחמה וקרבתניה של מזרח גרמניה לשעבר. אבל האידיאל ההומניסטי המבקש לעצב זיכרון גלובלי של הסבל האנושי, משמש בסיס להתמקדות בחווייתו של האינדיבידואל כמקור להכוונה מוסרית. משום כך צפויים ויכוחים ומאבקים על קביעת הקונצנזוס, ובה בעת גם ניסיון למנוע הכללה גורפת של קרבנות הנאצים פשוט כ"קרבנות", כפי שנעשה בשנות ה-50 של המאה ה-20.

ולבסוף, יש פרדוקס גם באופן שבו יזכרו פשעי הנאצים בעתיד. לראשונה הועלו פשעי הנאצים לתודעה באמצעות זיכרונותיהם של ניצולים, ואת זאת יש לשמר. אף על פי כן מרגע שה"קרבן הוירטואלי" הופך לסמל בשוק הפופולרי, מאבד הדיוק ההיסטורי מכוחו. במצב כזה עלולה ה"אמפתיה", על אף חשיבותה כיום, שלא לעמוד בעתיד במרכז עניינם של אתרי ההנצחה ודומיהם. אלא שיעודם של אתרי ההנצחה בעתיד הוא לייצג את העדויות הרגשיות בהקשרן, ולחזור ולהזכיר את תחושות הסבל המוות ואסטרטגיות ההישרדות. אל להם לשעתק את שוק התקשורת, שאינו שולל לרוב את הכוח השליטי (או החיובי) של העדויות על האלימות הנאצית. מעולם לא היו "אמפתיה" או "הזדהות" עם הקרבנות יעדיהם של האתרים הללו, ואל להם להשאיר לקהלם העתיד עדידות בלבד. על הא-סימטריה ההיסטורית להשתקף יחד עם העדויות הללו, לצדן, מעבר לחן ואפילו בלעדיתן: בשתיקה שבתוכן – ובשתיקתם של אלה שלא יכלו לשרוד.

²⁶ ראו: Daniel Levy and Natan Sznajder, *Erinnerung im globalen Zeitalter: der Holocaust*, Frankfurt 2001.